

**ZNACZENIE RELIGII W ŻYCIU MŁODZIEŻY SZKOLNEJ
WOBEC JEJ ZACHOWAŃ DYSFUNKCYJNYCH**
THE ROLE OF RELIGION IN THE LIFE OF SCHOOL-AGE YOUTH
IN VIEW OF DYSFUNCTIONAL BEHAVIOR

EUGENIUSZ MOCZUK¹, ARKADIUSZ D. LEŚNIAK-MOCZUK²

1 Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Aleja Powstańców Warszawy 1 2,35-959 Rzeszów

2 Wydział Nauk Społecznych, Pedagogium – Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie,
ul. Marszałkowska 115,00-102 Warszawa

Streszczenie

W społeczeństwie ponowoczesnym następuje zmniejszanie wpływu wiary religijnej w procesie socjalizacji młodzieży. Młodzież wychowywana w retoryce niezależności, pomimo podążaniu w kierunku indywidualności musi pozostać pod pośrednim wpływem instytucji, norm prawnych i kodów kulturowych. W artykule postawiono cel badawczy pozwalający stwierdzić na podstawie reprezentatywnej próby badawczej zależności pomiędzy religijnością młodzieży szkolnej a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi.

Z przeprowadzonych badań wynika, że badani nieletni określający się jako katolicy i prawosławni, dużo rzadziej niż wyznający inne religie i niewierzący dopuszczali się zachowań dysfunkcyjnych. Im większe znaczenie religijności w życiu codziennym respondentów, tym mniejsza była ich skłonność do zachowań dysfunkcyjnych, stosowania środków psychoaktywnych, większa odwaga do przyznania się, gdyby ulegli narkomanii, mniejsza częstotliwość wchodzenia w relacje z osobami z dysfunkcyjnych środowisk i rzadszy kontakt z policją. Zbadane związki religijności uczniów z mniejszą ich podatnością na uleganie demoralizacji świadczą o pozytywnym oddziaływaniu wiary na życie społeczne młodego pokolenia. Człowiek obojętny wobec wiary jest nieczuły na krzywdę innych, cechuje go postawa egoizmu i znieczulicy, a nadużywając szyszan i niechęci stwarza problemy społeczne.

Słowa kluczowe: młodzież, religijność, moralność religijna, demoralizacja, zachowania dysfunkcyjne.

Abstract

In the postmodern society, the impact of religious faith on the process of socialization among young people has been diminishing. The youth that has been brought up with the rhetoric of independence, despite the pursuit for individuality, ought to remain under indirect influence of institutions, legal norms and cultural codes. The article presents a research objective which, based on a representative research sample, allows determining the relationship between school-age youth's religiosity and their dysfunctional behaviors.

The research carried out shows that the juvenile respondents, who describe themselves as Catholics and Orthodox Christians, engaged in dysfunctional behavior much less frequently than those of other religions and non-believers/atheists. The greater the role and significance of religiosity in the respondents' everyday lives, the less prone to dysfunctional behavior and to the use of psychoactive substances they are, the greater their courage to admit to possible drug addiction, the lower the frequency of relations with persons of dysfunctional background and the less frequent encounters with the Police. The examined relationship between the students' religiosity and their lower susceptibility to demoralization prove the positive impact of faith on the young generation's social life. Persons who are indifferent to religious faith may tend to be insensitive to the suffering of others, be characterized by selfishness and insensitivity, whereas by excessive harassment and aversion may generate social problems.

Key words: youth, religiosity, religious morality, demoralization, dysfunctional behavior.

* Artykuł ten w wersji pierwotnej ukazał się w języku angielskim. Patrz: A. D. Leśniak-Moczuk, E. Moczuk, The Role of Religion in the Life of School-age Youth in View of Dysfunctional Behavior, „Transformacje. Pismo Interdyscyplinarne” 202 2, nr 4, s. 88-108.

WPROWADZENIE

Badaniem wpływu religijności na zachowania społeczne zajmuje się subdyscyplina socjologiczna, jaką jest socjologia religii. Badania nad religijnością, w tym także w odniesieniu do młodzieży można odnaleźć w dorobku takich socjologów jak: Józef Baniak, Irena Borowik, Stefan Czarnowski, Edward Ciupak, Tadeusz Doktor, Aleksandra Jasińska-Kania, Krzysztof Kiciński, Maria Libiszowska-Żółtkowska, Janusz Mariański, Halina Mielicka-Pawłowska, Franciszek Mirek, Maria Ossowska, Wojciech Pawlik, Władysław Piwowarski, Maria Sroczyńska, Wojciech Świątkiewicz, Hanna Świda-Ziemia, Florian Znaniński. Postawy religijne młodego pokolenia po I wojnie światowej badane przez Józefa Chałasińskiego są opublikowane w jego dziele „Młode pokolenie chłopów” (Pawluczuk, 2000: s. 288-294).

Normy religijne regulują stosunki międzyludzkie obok norm prawnych, obyczajowych i moralnych (Kojder, 1999: s. 336-346). Stosowanie norm religijnych oznacza respektowanie porządku pozaempirycznego, w przekonaniu, że nie należy się temu porządkowi przeciwstawiać w obawie przed sankcjami nadnaturalnymi jak potępienie wieczne i gniew Boży, sprowadzający nieszczęścia na niesubordynowanego. Normy religijne są podczas katechezy, przekazywane przez autorytarne instytucje Kościoła powołujące się na autorytet Boga lub przez natchniony przekaz od Boga (Zemło, 2019: s. 52-53). Zespół norm postępowania rozumiany jako religijnie umotywowany, a też moralność i obyczajowość jest jednym z elementów tworzących definicję religii jako faktu społeczno-kulturowego (Zdybicka, 1988: s. 15-19). Moralność kościelna jest nabywana w procesie socjalizacji w rodzinie, w ramach katechezy, liturgii, kazań i katechizacji dorosłych (Mariański, 2014: s. 195). Instytucja Kościoła odgrywała i odgrywa znaczącą rolę w socjalizacji młodzieży. Przekazywanie dzieciom od najmłodszych lat religijnego systemu aksjonormatywnego, poprzez wpajanie wartości religijnych wywiera wpływ na sposób ich postępowania w przyszłości (Zaręba, 2010: s. 127-146).

W społeczeństwie ponowoczesnym młodzież jest wychowywana w retoryce niezależności, do podporządkowywania się kultowi buntowniczego „robienia swojego”. Ale jednak musi się liczyć z ograniczeniami swojej indywidualności poprzez pozostawanie pod pośrednim wpływem instytucji, norm prawnych i kodów kulturowych. Indywidualizacja powoduje przemiany biografii naturalnej w biografie z wyboru, przechodzenie od akceptacji i wartości obowiązku (wierność, dyscyplina, posłuszeństwo, samoopanie, powściągliwość, spełnianie obowiązków) do wartości samorozwojowych i hedonistycznych (emocjonalność, samorealizacja, poszukiwanie przyjemności i przygód). Pluralizm i chaos wartości kulturowych nie wywołuje lęku i bierności lecz świadomość wolności wyboru spośród wielu możliwości. Kultura tymczasowości składa się z ofert, a z nie nakazów, propozycji, a nie z norm (Mariański, 2016: s. 158, 165, 168, 172), bez gotowych recept i życiowych drogowskazów. Wyboru indywidualnego dokonuje się na własny rachunek (Mariański, 2014: s. 113).

Zmniejszenie wpływu wiary religijnej w procesie socjalizacji młodzieży w społeczeństwie ponowoczesnym stanowi kontekst, w którym osadzono problem badawczy, jakim jest związek znaczenia religijności młodego pokolenia z jego zachowaniami dysfunkcyjnymi. Wysłunięto hipotezę badawczą zakładającą, że małe znaczenie religii w życiu w codziennym nieletnich stanowi czynnik stymulujący motywacje do demoralizacji objawiającej się ich zachowaniami dysfunkcyjnymi, brakiem przyznawania się do stosowania i braniem środków psychoaktywnych, doborem znajomych podejmujących zachowania dysfunkcyjne, brakiem postrzegania negatywnych zjawisk w szkole oraz kontaktami z policją (Leśniak-Moczuk, 2022: s. 30).

WYNIKI

Aby zweryfikować powyższą hipotezę, przeprowadzono ilościowe badania empiryczne wśród uczniów uczęszczających do klas VI szkół podstawowych oraz do I i II klas szkół gimnazjalnych w Białymstoku i Rzeszowie w 2017 roku, stosując elektroniczny kwestionariusz ankiety. Poniżej przedstawiono analizę wyników badań realizowanych w ramach trzeciej edycji projektu The International Self-Report Delinquency Study (ISRD-3). Czynniki wyznaniowe mogą mieć duży wpływ na zachowania nieletnich, dlatego w badaniach ISRD-3 zwrócono uwagę na rodzaj religii wyznawanej przez badaną młodzież, w tym katolicyzm, prawosławie, protestantyzm, islam, buddyzm, judaizm i inne religie, a także na brak wiary. W poniższej tabeli dokonano zestawienia danych dotyczących występowania zachowań dysfunkcyjnych w relacji do wyznawanej religii przez respondentów. W analizie uwzględniono podział na cztery grupy wyznaniowe, w tym: katolicy (86,8%), prawosławni (6,9%), wyznawcy innych religii (2,0%), osoby nie deklarujące żadnego wyznania (4,3%).

Tabela 1. Zależności między wyznaniem religijnym nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi (wartości współczynnika - p)

Zachowania dysfunkcyjne	Wyznanie religijne				P
	katolicy	prawosławni	inne	żadna	
	%	%	%	%	
zrobienie graffiti	4,9	4,1	14,0	12,2	0,0013**
dewastacja mienia szkolnego	3,2	0,7	9,3	3,3	0,0392*
kradzież ze sklepu	4,6	2,0	7,0	11,1	0,0109*
włamanie w celu dokonania kradzieży	1,0	0,7	4,7	1,1	0,1210
kradzież roweru	1,1	0,0	4,7	2,2	0,0667
kradzież motoru lub samochodu	0,7	0,0	4,7	1,1	0,0170*
okradzenie samochodu	1,3	0,0	4,7	3,3	0,0486*

grożenie w celu odebrania pieniędzy	1,3	0,0	4,7	1,1	0,1177
kradzież w szkole bez przemocy	4,3	0,7	9,3	6,7	0,0350*
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	4,7	3,4	14,0	11,1	0,0015**
udział w bójce w miejscu publicznym	2,7	4,1	11,6	7,8	0,0006***
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,2	0,0	4,7	3,3	0,0289*
piractwo internetowe	26,4	29,3	37,2	42,2	0,0045**
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,8	0,7	9,3	3,3	0,0000***
znęcanie się nad zwierzętami	5,1	5,4	14,0	12,2	0,0029**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że występują istotnie statystyczne związki między wyznaniem religijnym, a większością zachowań dysfunkcyjnych. Widoczne jest to w wartości prawdopodobieństwa testowego dla prawie wszystkich czynów. Najwyższa siła korelacji występuje w odniesieniu do dwóch zachowań: sprzedaż i używanie narkotyków w szkole ($p=0,0000***$) i udział w bójce w miejscu publicznym ($p=0,0006***$). Korelacje o średniej sile (od $p=0,0013**$ do $p=0,0045**$) dotyczą czterech zachowań, a o stosunkowo niskiej sile (od $p=0,0109*$ do $p=0,0486*$) - sześciu zachowań. Nietelni będący wyznawcami dwóch dominujących religii, czyli katolicyzmu i prawosławia, dopuszczają się rzadziej większości badanych zachowań dysfunkcyjnych niż osoby wyznające inne religie i niewierzący.

Podobna analiza została dokonana w odniesieniu do używania środków psychoaktywnych na podstawie wskaźników zamieszczonych w tabeli 2.

Tabela 2. Zależności między wyznaniem religijnym nietelnych a stosowaniem przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - p)

Środki psychoaktywne	Wyznanie religijne				P
	katolicy	prawosławni	inne	żadna	
	%	%	%	%	
alkohol	16,0	15,0	32,6	36,7	0,0000***
marihuana/haszysz	3,0	2,0	14,3	11,1	0,0000***
„miękkie” narkotyki	0,8	0,0	4,8	6,7	0,0000***
środki uspokajające i nasenne	1,1	0,0	7,1	5,6	0,0000***
„twarde” narkotyki	1,0	0,0	4,8	3,3	0,0095**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że istnieją istotnie statystyczne związki między wyznaniem religijnym, a stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych. Widoczne jest to w wartości prawdopodobieństwa testowego o najwyższej sile korelacji ($p=0,0000^{***}$). Wskazuje to, że wyznanie religijne ma bardzo silny związek ze stosowaniem środków psychoaktywnych. Nieletni będący wyznawcami dwóch dominujących religii, czyli katolicyzmu i prawosławia, stosują rzadziej środki psychoaktywne w stosunku do osób wyznających inne religie i osób niewierzących.

Z punktu widzenia badawczego istotne jest to, jakie znaczenie w życiu codziennym ma religia. W tabeli 3 zamieszczono liczbę i strukturę wypowiedzi uczniów ze szkół w Białymstoku i Rzeszowie, dotyczących znaczenia religii w ich życiu codziennym.

Tabela 3. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich miejsce zamieszkania

Znaczenie religii w codziennym życiu	Miasto ($p = 0,0025^{**}$)		Razem
	Białystok	Rzeszów	
bardzo ważna	219 (21,2%)	324 (28,3%)	543 (24,8%)
dość ważna	406 (39,4%)	409 (35,7%)	815 (37,6%)
trochę ważna	226 (22,0%)	252 (22,0%)	478 (22,0%)
mało ważna	55 (5,3%)	50 (4,4%)	105 (4,8%)
nieważna	55 (5,3%)	40 (3,5%)	95 (4,4%)
zupełnie nieważna	70 (6,8%)	70 (6,1%)	140 (6,4%)
Razem	1031	1145	2176

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że w codziennym życiu badani respondenci przywiązują bardzo dużą wagę do religii, gdyż aż 84,4% odpowiedzi wskazuje, że jest ona w ich życiu bardzo ważna, dość ważna i trochę ważna. Niemniej jednak dla 15,6% respondentów jest ona mało ważna, nieważna i zupełnie nieważna. Wartość wskaźnika prawdopodobieństwa testowego ($p=0,0025^{**}$) oznacza, że korelacja o średniej sile, między znaczeniem religii w życiu codziennym a miejscem nauki respondentów, jest istotna statystycznie. Respondenci z Białegostoku, jak i z Rzeszowa uznają, że religia ma znaczenie w ich codziennym życiu, chociaż uwidacznia się nieco większa religijność respondentów z Podkarpacia, wśród których jest o ponad 7% więcej wskazań odpowiedzi „bardzo ważna”, w stosunku do religijności osób z Podlasia.

Powyższa informacja jest podstawą do dokonania analizy związków, jakie zachodzą między znaczeniem religii w codziennym życiu nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcyjnymi. Dane i wskaźniki prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a ich zachowaniami dysfunkcjonalnymi (wartości współczynnika - p)

Zachowania dysfunkcjonalne	Znaczenie religii w codziennym życiu						p
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nie-ważna	zupełnie nie-ważna	
	%						
zrobienie graffiti	3,4	4,3	5,9	8,8	11,8	10,2	0,0004***
dewastacja mienia szkolnego	2,2	2,1	3,6	6,9	8,6	4,4	0,0018**
kradzież ze sklepu	2,8	4,2	4,0	4,9	11,8	11,7	0,0000***
włamanie w celu dokonania kradzieży	0,6	0,6	1,5	2,0	2,1	2,2	0,2015
kradzież roweru	0,0	1,0	1,9	1,0	3,2	2,9	0,0073**
kradzież motoru lub samochodu	0,2	0,5	1,1	1,0	2,1	2,2	0,0770
okradzenie samochodu	0,2	1,0	2,6	2,0	2,1	3,6	0,0048**
groźenie w celu odebrania pieniędzy	0,9	0,7	1,3	2,9	3,2	2,9	0,0664
kradzież w szkole bez przemocy	2,6	3,5	5,1	3,9	12,8	5,8	0,0003***
noszenie ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia	3,0	4,2	5,1	12,9	8,5	9,5	0,0001***
udział w bójce w miejscu publicznym	2,6	1,9	3,6	6,9	6,4	7,3	0,0011**
pobicie w szkole powodujące uszkodzenie ciała	1,3	0,5	1,1	3,9	3,2	2,9	0,0083**
piractwo internetowe	18,2	25,0	30,2	42,2	46,8	44,5	0,0000***
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	0,6	0,4	1,3	2,0	3,2	4,4	0,0002***
znęcanie się nad zwierzętami	4,1	4,3	6,4	6,8	10,6	11,7	0,0015**

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że stosunek do religii ma istotnie statystyczny związek z występowaniem przejawów demoralizacji nieletnich, co można określić w ten sposób, że im mniejsza religijność osób badanych, tym może zachodzić większa skłonność do pojawienia się prawie wszystkich zachowań dysfunkcjonalnych. Wartości prawdopodobieństwa testowego, z najsilniejszymi korelacjami (od $p=0,0000^{***}$ dop= $0,0004^{***}$) odnoszą

się do sześciu spośród badanych 15 zachowań dysfunkcyjnych (kradzieży ze sklepu, piractwa internetowego, noszenia ze sobą noża lub niebezpiecznego narzędzia, sprzedaży i używania narkotyków w szkole, kradzieży w szkole bez przemocy i zrobienia graffiti). Korelacje o wysoce istotnej statystycznie zależności (od $p=0,0011^{**}$ do $p=0,0083^{**}$) odnoszą się także do sześciu zachowań dysfunkcyjnych (udziału w bójce w miejscu publicznym, znęcania się nad zwierzętami, dewastacji mienia szkolnego, okradzenia samochodu, kradzieży roweru i pobicia w szkole powodującego uszkodzenie ciała).

W podobnym zakresie prowadzona jest analiza danych dotycząca znaczenia religii w codziennym życiu nieletnich i stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Przedstawia to tabela 5.

Tabela 5. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a stosowanie przez nich środków psychoaktywnych (wartości współczynnika - p)

Środki psychoaktywne	Znaczenie religii w codziennym życiu						p
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nie-ważna	zupełnie nieważna	
	%						
alkohol	9,8	14,3	22,4	16,7	33,3	33,6	0,0000***
marihuana/haszysz	2,4	2,1	4,9	2,9	7,5	8,0	0,0005***
„miękkie” narkotyki	1,3	0,7	1,7	1,0	1,1	4,4	0,0306*
środki uspokajające i nasenne	1,1	0,4	1,1	2,0	4,3	2,2	0,0097**
„twarde” narkotyki	0,6	0,6	1,3	2,9	2,2	2,9	0,0369*

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że stosunek do religii, w sposób istotnie statystycznie, jest powiązany ze stosowaniem wszystkich środków psychoaktywnych, co można określić w ten sposób, że im mniejsza religijność osób badanych, tym większa skłonność do stosowania środków psychoaktywnych. Jest to widoczne we wskaźniku prawdopodobieństwa testowego, który największe wartości, oznaczające bardzo silne korelacje, przyjmuje dla picia alkoholu ($p=0,0000^{***}$) i używania marihuany/haszyszu ($p=0,0005^{***}$). Dla stosowania środków uspokajających i nasennych wartość ($p=0,0097^{**}$) oznacza wysoce istotną zależność. Korelacje najslabsze ($p=0,0306^*$ i $p=0,0369^*$) o statystycznie istotnej zależności dotyczą używania „miękkich” narkotyków i „twardych” narkotyków.

W następnej kolejności analizie poddano kwestie związane ze znaczeniem religii w życiu codziennym nieletnich w korelacji z przyznaniem się do stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Dane i wskaźniki ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich a przyznanie się dostosowania przez nich środków psychoaktywnych

Znaczenie religii w codziennym życiu	Przyznanie się do stosowania środków psychoaktywnych (p=0,0000***)				Razem
	tak	raczej tak	raczej nie	nie	
bardzo ważna	175 (3 2,9%)	172 (32,3%)	75 (14,1%)	110 (20,7%)	532
dość ważna	186 (23,2%)	273 (34,0%)	195 (24,3%)	148 (18,5%)	802
trochę ważna	115 (24,7%)	148 (31,8%)	104 (22,4%)	98 (21,1%)	465
mało ważna	17 (16,7%)	29 (28,4%)	26 (25,5%)	30 (29,4%)	102
nieważna	21 (22,6%)	24 (25,8%)	25 (26,9%)	23 (24,7%)	93
zupełnie nieważna	35 (25,9%)	36 (26,7%)	27 (20,0%)	37 (27,4%)	135
Razem	549	682	452	446	2129

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje istotna statystycznie zależność między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów, a przyznaniem się w badaniach do stosowania przez nich środków psychoaktywnych. Wartość prawdopodobieństwa testowego (p=0,0000***) oznacza, że korelacja między znaczeniem religii w życiu codziennym badanych nieletnich, w odniesieniu do przyznania się ich do stosowania środków psychoaktywnych jest bardzo silna. Respondenci, którzy traktują religię w swoim życiu jako bardzo ważną, mieliby odwagę przyznać się do brania środków psychoaktywnych.

Dokonano także analizy związków, jakie zachodzą między znaczeniem religii w życiu codziennym respondentów, a doбором przez nich znajomych, którzy deklarują określone zachowania dysfunkcjonalne. Ilustruje to tabela 7.

Tabela 7. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec doboru przez nich znajomych podejmujących niektóre zachowania dysfunkcjonalne (wartości współczynnika - p)

Negatywne zachowania u znajomych	Znaczenie religii w codziennym życiu						P
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nie-ważna	zupełnie nieważna	
	%						
kradzież w sklepie	13,8	17,1	19,7	18,0	30,9	23,7	0,0006***
używanie narkotyków	10,4	11,8	15,8	14,0	26,6	20,1	0,0001***
rozbój lub wymuszenie rozbójnicze	3,5	3,7	5,0	5,0	8,5	9,4	0,0179*
poważnie pobicie	3,9	3,1	5,0	8,0	7,4	7,2	0,0364*
kradzież z włamaniem	3,2	2,1	2,9	7,0	10,6	7,9	0,0000***

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że istnieje zależność statystycznie istotna między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów, a doborem znajomych, którzy podejmują niektóre zachowania dysfunkcyjne. Bardzo silne związki korelacyjne występują między znaczeniem religii w codziennym życiu respondentów a doborem znajomych, którzy dokonują kradzieży z włamaniem ($p=0,0000^{***}$), używania narkotyków ($p=0,0001^{***}$) i kradzieży w sklepie ($p=0,0006^{***}$). Oznacza to, że badani nieletni, dla których religia w życiu codziennym jest ważna, nie wchodzi w relacje z osobami dopuszczającymi się tych czynów.

Kolejną kwestią poddaną analizie jest związek, jaki zachodzi między znaczeniem religii w codziennym życiu nieletnich, a postrzeganiem przez nich zjawisk negatywnych w szkołach. Ilustruje to tabela 8.

Tabela 8. Znaczenie religii w codziennym życiu nieletnich wobec a postrzegania przez nich negatywnych zjawisk w szkołach (wartości współczynnika - p)

Negatywne zjawiska w szkole	Znaczenie religii w codziennym życiu						P
	bardzo ważna	dość ważna	trochę ważna	mało ważna	nie-ważna	zupełnie nieważna	
	%						
dewastacja mienia szkolnego	31,7	32,2	32,1	33,7	34,7	38,6	0,7268
bójki w szkole powodujące uszkodzenie ciała	25,1	25,8	27,8	33,7	24,2	23,6	0,4464
kradzieże bez przemocy w szkole	17,9	14,1	18,4	21,2	14,7	20,0	0,1378
sprzedaż i używanie narkotyków w szkole	7,7	7,5	10,3	14,4	14,7	13,6	0,0106*

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań wskazują na brak istotnego statystycznie związku między znaczeniem religii dla uczniów, a dostrzeganiem przez nich zachowań dysfunkcyjnych w szkołach. Wyjątkiem jest tylko sprzedaż i używanie narkotyków w szkole, chociaż związek korelacyjny między tymi zmiennymi cechuje się słabą siłą ($p=0,0106^*$).

Dokonano także analizy związków, jakie zachodzą między znaczeniem religii w życiu codziennym respondentów a ich kontaktami z policją. Obrazuje to tabela 9.

Tabela 9. Znaczenie religii w życiu codziennym nieletnich wobec ich kontaktów z policją

Znaczenie religii w codziennym życiu	Kontakt z policją (p=0,0025**)		Razem
	nie	tak	
bardzo ważna	517 (97,0%)	16 (3,0%)	533
dość ważna	781 (97,1%)	23 (2,9%)	804
trochę ważna	446 (95,5%)	21 (4,5%)	467
mało ważna	96 (96,0%)	4 (4,0%)	100
nieważna	86 (92,5%)	7 (7,5%)	93
zupełnie nieważna	124 (90,5%)	13 (9,5%)	137
Razem	2050	84	2134

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w tabeli pokazuje, że osoby, dla których religia nie odgrywa istotnej roli w życiu, mają częstszy kontakt z policją, niż ich rówieśnicy, którzy wskazują na znaczenie religii w życiu codziennym (w przypadku skrajnych danych zamieszczonych w tabeli, można mówić o ponad trzykrotnie wyższym ryzyku kontaktu z policją nieletnich, dla których wiara jest w ich życiu nieważna (9,5%), w stosunku do nieletnich, dla których religia jest w życiu bardzo ważna - 3,0%). Korelacja między tymi zmiennymi ma wysoce istotną zależność (p=0,0025**). A zatem religijność sprzyja w znaczący sposób zachowaniom zgodnym z normami, co nie powoduje konieczności interwencji policji.

Między znaczeniem religii w życiu codziennym badanych nieletnich a przyznaniem się do stosowania środków psychoaktywnych i doбором znajomych podejmujących niektóre zachowania dysfunkcyjne zachodzą bardzo silne statystycznie istotne zależności; występowaniem mniejszej liczby kontaktów z policją korelacja posiada wysoce istotną statystycznie zależność; podejmowaniem zachowań dysfunkcyjnych korelacje posiadają bardzo wysokie i wysoce istotne statystycznie zależności; stosowaniem środków psychoaktywnych statystycznie istotne zależności posiadają zróżnicowaną siłę oraz postrzeganiem negatywnych zjawisk w szkole brak jest statystycznie istotnych zależności.

DYSKUSJA

Pomimo wysokiej deklaratywnej religijności polskiego społeczeństwa (95% Polaków uznaje się za katolików, 5% wyznawców innych religii lub ateistów (Strzybińska, 2016: s. 17-37), maleje wpływ religijnych norm moralnych na zachowania społeczne wierzących. Normy Dekalogu zostały pozbawione interpretacji religijnej w wyniku uznania ich za uniwersalne, co prowadzi do relatywizmu moralnego i osłabienia przekonania o popełnianiu grzechów. Moralność religijna jako jeden z sześciu parametrów religijności wyróżnionych przez Władysława Piwowarskiego, obejmująca postawy wobec

obowiązków katolika, uległa pluralizacji, polegającej na wykluczeniu ingerencji Kościoła w sprawy życia osobistego (Mielicka-Pawłowska, 2017: s. 16-23). Według Aleksandry Jasińskiej-Kani następuje zjawisko zróżnicowania kryteriów ocen moralnych w różnych obszarach życia społecznego. W badaniach socjologicznych realizowanych przez Janusza Mariańskiego w latach 1994-2009 następował lekki wzrost dezaprobaty moralności osobistej dotyczącej spraw prywatnych (z 45,3% do 53,8%), spadek dezaprobaty zachowań w odniesieniu do moralności społecznej, obejmującej zachowania naruszające normy współżycia społecznego w miejscach publicznych (z 68,9% do 66,4%) i wzrost w odniesieniu do moralności obywatelskiej (z 58,8% do 62,0%), na którą składają się postawy obywateli wobec państwa (Jasińska-Kania, 2008: s. 15-34; Mariański, 2014: s. 2018).

Zdaniem Józefa Styka wartości religijne i obyczajowe pełniły ważną rolę w tworzeniu nierozzerwalnej całości społeczno-kulturowej zintegrowanej z wartościami narodowymi i uniwersalnymi w największym stopniu w społeczności wiejskiej (Styk, 1995: s. 137). W badaniach realizowanych w wiejskich i miejskich społecznościach lokalnych w powiecie mieleckim (województwo podkarpackie) w latach 2006-2008, około 40% respondentów z obu środowisk (na wsi szczególnie emerytów, a w mieście osób w wieku 45-60 lat), było zdania, że wartości religijne w systemie aksjologicznym mają nadal różną hierarchię ważności zarówno na wsi jak i w mieście. Zwiększa się odsetek wiejskich respondentów – z 15% do jednej czwartej (w tym najwięcej młodzieży) – i respondentów miejskich – z jednej czwartej do 40% (w tym najwięcej osób w wieku 30-45 lat) – uznających, że różnice w tym względzie ulegają zacieraniu. Dwie trzecie respondentów za najważniejszą rolę Kościoła uznawało wpływanie na moralność ludzi i ich postawy względem innych. Respondenci ze wsi i miasta twierdzili, że w okresie socjalizmu większość funkcji Kościoła skupiała się wokół spraw rodziny, procesu wychowawczego dzieci i młodzieży, zwalczania patologii społecznych, krzewienia pozytywnych postaw i dawania dobrego przykładu. W okresie transformacji systemowej według prawie połowy respondentów z obu środowisk wzrosła rola Kościoła w kształtowaniu postaw dzieci i młodzieży. W ocenie środowiska miejskiego na stałym poziomie utrzymuje się prowadzenie duszpasterstwa rodzin i zwalczanie patologii społecznych przez Kościół. Natomiast w ocenie środowiska wiejskiego wzrosło obecnie znaczenie tych funkcji Kościoła. Obie badane społeczności zgodnie potwierdzają osłabienie krzewienia przez Kościół pozytywnych postaw, rzetelności i solidności w pracy (Leśniak-Moczuk, 2008: s. 481).

W badaniach, o charakterze jakościowym, zrealizowanych w 2009 roku w dwóch parafiach w dekanacie tarnowskim i sandomierskim (województwo podkarpackie), respondenci bez względu na poziom uczestnictwa w życiu parafialnym uznawali wkład Kościoła w proces wychowawczy młodego pokolenia. Ich zdaniem parafianie mogą liczyć na doradztwo, a nawet interwencje duchownych najczęściej w przypadku problemu społecznego, jakim jest alkoholizm, rzadziej w sprawach dotyczących uzależnienia od narkotyków i Internetu, przemocy w rodzinie, dezintegracji rodziny, sporów sąsiedzkich czy wyboru typu szkoły i zawodu przez młodzież (Leśniak-Moczuk, 2010: s. 328-342).

Według badań przeprowadzonych przez Halinę Mielicką-Pawłowską wśród studentów uczelni kieleckich w latach 2012-2015, religijne środowisko rodzinne i styl wy-

chowania rozwija religijność w młodym pokoleniu, chociaż jest ona inaczej rozumiana przez młodzież. Pomimo, że młodzież chce poszukiwać własnej drogi życiowej, to bierze pod uwagę wymogi Kościoła, aczkolwiek ma wątpliwości wobec autorytetu Kościoła. Buntuje się przeciwko pośredniczeniu księży w sprawach nie zaliczanych do religii, odrzuca zasady moralności religijnej, wyraża natomiast zgodę na uczestnictwo w praktykach religijnych jako wyraz religijności. Ale nie chce łączyć ocen moralnych z uczęszczaniem do kościoła (Mielicka-Pawłowska, 2017: s. 155-157).

Z przytoczonych przykładów badań wynika, że nie następuje odrzucanie wkładu Kościoła w proces wychowawczy, ale młode pokolenie selektywnie bierze pod uwagę rolę Kościoła w kształtowaniu moralności religijnej wpływającej na jej zachowania społeczne. Według badań ankietowych prowadzonych przez Janusza Mariańskiego młodzież wychodzi z założenia, że człowiek niewierzący także jest w stanie postępować moralnie (Mariański, 2014: s. 262-263). Według Kościoła katolickiego obowiązek socjalizacji religijnej młodego pokolenia spoczywa na rodzinie poprzez naukę podstaw wiary religijnej, wspólną modlitwę, rozmowy na tematy religijne i wzory do naśladowania. Poziom religijności polskich rodzin w społeczeństwie tradycyjnym wynikał z socjalizacji religijnej, międzypokoleniowej transmisji tradycji i zwyczajów religijnych oraz internalizacji wartości norm religijno-moralnych (Zaręba, 2010: s. 127-146).

W ramach socjalizacji w grupach pierwotnych, w tym w rodzinie, od wczesnego dzieciństwa nabywa się aksjonormatywnych wzorów zachowań i postaw oraz wzorów moralnych. Procesowi naśladownictwa sprzyja emocjonalno-ekspresyjna struktura rodziny i silne więzi w rodzinie. Według socjologów jednym z ważnych celów wychowawczych jest samodzielność i autonomia dziecka, co idzie w parze z emancypacją dzieci w rodzinie objawiającą się swobodą i niezależnością. Dopiero w okresie dojrzewania odchodzi się od naśladownictwa w kierunku świadomego wyboru i refleksyjno-twórczego stosunku do zasad moralnych oraz odnajdywania własnych kryteriów wartościowania i oceniania (Mariański, 2019a: s. 103-127; Mariański, 2019b: s. 67-74, 101-104, 125-126). Podglądy młodego pokolenia korelują z utratą wpływów społecznych przez instytucje kościelne i skazaniem jednostek na indywidualny wolny wybór w dziedzinie religijnej. Zmiany w świadomości religijnej i moralnej młodzieży nie oznaczają jednak zanikania religii, lecz zmianę form i kształtu. Powstawanie pozakościelnych nurtów życia religijnego oznaczają respirytualizację ponowoczesnego społeczeństwa. Nowe pokolenie będzie wypracowywać własne formy religijności przejawiającej się między innymi w sakralizacji „ja”, bez administrowania religii przez Kościół (Mariański, 2011; Mariański, 2019a: s. 103-127).

Według prognoz Sławomira H. Zaręby religia będzie nadal stanowić istotny element codziennej egzystencji młodego pokolenia (Zaręba, 2010: s. 127-146). Tezę tę potwierdzają wyniki badań realizowanych w ramach ISRD-3, według których młodzież szkolna uznająca wartości religijne za ważne w ich życiu codziennym jest mniej skłonna do demoralizacji.

Wiara i praktyki religijne młodzieży podlegają stopniowej deinstytucjonalizacji, bowiem jest ona nastawiona bardziej na spontaniczne przeżywanie wiary aniżeli na zo-

bowiązania moralne z niej wynikające. Młodzież akceptuje otwartą rytualność łączącą formy tradycyjne i nowatorskie (Sroczyńska, 2010, s. 114-126). Wyniki badań prowadzonych wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych, przez Katedrę Socjologii Religii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod kierownictwem Janusza Mariańskiego w latach 2002-2006, wskazują na tendencję do permissywnizmu i relatywizmu moralnego, prowadzącą do rozmywania się ocen moralnych. Można zauważyć, że przemiany wartości młodzieży idą w kierunku sekularyzacji moralnej (odchodzenie od modelu moralności religijnej), indywidualizacji moralności i reorientacji wartości moralnych (Walczak-Duraj, 2010: s. 117-137). Socjolodzy obserwują zjawisko „rozchwiania moralnego” młodego pokolenia (Mariański, 2005: s. 246-264).

Jednym z jego przejawów jest permissywnizm polegający na przyjmowaniu postawy liberalnej i tolerancji wobec nieprzestrzegania i łamania norm moralnych przez siebie lub innych ludzi (Mariański, 2019b: s. 164-177; Świda-Ziemia, 2002: s. 535-452).

Współczesna młodzież szkolna ma bardzo ambiwalentny stosunek do religii, a także jest krytyczna wobec religijnych systemów normatywnych (Baniak, 2015). Nie stanowi to jednak przesłanki do kategorycznej negatywnej oceny kondycji moralnej polskiej młodzieży.

Na tle przytoczonych poglądów socjologów religii, odnoszących się do przemian w postrzeganiu przez młodzież moralności religijnej, wyniki badań realizowanych w ramach projektu ISRD-3 pokazują, że istnieje związek między uznawaniem przez młodzież wartości religijnych w swoim życiu i mniejszą podatnością na uleganie demoralizacji. Na podstawie wyników tych badań można wnioskować o wpływie norm religijnych wierzącej młodzieży na jej zachowania zgodne z zasadami życia społecznego.

METODY BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Badania empiryczne zrealizowano w ramach projektu badawczego The International Self-Report Delinquency Study ISRD (Międzynarodowe Badania Zachowań Dysfunkcyjnych Młodzieży Szkolnej), prowadzonego przez Northeastern University College of Social Sciences and Humanities w Stanach Zjednoczonych Ameryki, prezentującego obraz uwikłania nieletnich w zachowania dysfunkcyjne. Głównym celem projektu ISRD jest obserwowanie i porównywanie różnic, podobieństw oraz tendencji w przestępczości nieletnich i wiktyimizacji nieletnich pomiędzy 35 krajami świata biorącymi udział w projekcie. Uzyskane wyniki badań stanowiące diagnozę zachowań dysfunkcyjnych nieletniej młodzieży mogą posłużyć do sprawowania efektywnego i odpowiadającego rzeczywistym potrzebom nadzoru pedagogicznego, do podejmowania decyzji wychowawczych. Docelowo projekt ten zakłada budowanie podstaw naukowych dla poprawy życia dzieci i wdrożenia działań mających na celu zapobieganie patologii społecznej. Dotychczas przeprowadzono trzy edycje badania: ISRD-1 (1992-1993), ISRD-2 (2006-2007) i ISRD-3 (2017-2019), w których brała udział Polska.

Polskim koordynatorem trzeciej edycji badań był Uniwersytet w Białymstoku. Według założeń projektu ISRD-3 wybrano na terenie Polski dwa regiony podlaski i podkarpacki. Badania ankietowe on-line z wersją elektroniczną kwestionariusza ankiety przeprowadzono w szkołach funkcjonujących w stolicach tych regionów Białystok i Rzeszów, wśród uczniów uczęszczających do klas VI szkół podstawowych oraz I i II szkół gimnazjalnych w istniejącym wówczas w Polsce systemie edukacji. Przeprowadzono badania reprezentatywne, tzn. według dobranej próby badawczej zgodnie z opracowanymi metodami, z wnioskowaniem statystycznym o probabilistycznym charakterze na całą populację. Na potrzeby badań ISRD-3 zastosowano w ramach schematu probabilistycznego dobór zespołowy, w którym do próby badawczej były losowane klasy szkolne (Babbie, 2008: s. 206-245). Losowania dokonano z wykazu wszystkich klas, według stworzonego do tego celu algorytmu. Wszyscy uczniowie z wylosowanych klas stanowili respondentów do wypełniania ankiet.

Bazę adresową wszystkich szkół podstawowych i gimnazjalnych w Rzeszowie wraz z liczbą oddziałów klas i liczebnością uczniów w klasach udostępnił organizatorom badań dyrektor Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Rzeszowa na wniosek prezydenta miasta Rzeszowa, a w Białymstoku Kuratorium Oświaty. W poniższym zestawieniu podano liczbę szkół podstawowych i gimnazjalnych w poszczególnych miastach.

Tabela 10. Liczba szkół uczestnicząca w badaniach ISRD-3

Wyszczególnienie	Udział szkół w badaniach		
	Polska	Białystok	Rzeszów
Liczba szkół	92	51	41
Liczba szkół rezygnujących z badań	2	0	2
Wskaźnik uczestnictwa szkół (%)	97,6	100	95,1

Źródło: opracowanie własne

Spośród 92 szkół w obu miastach (51 w Białymstoku oraz 41 w Rzeszowie) w badaniach udział wzięło 90 szkół, a pozostałe 2 szkoły odmówiły uczestnictwa. Każda próba badawcza uzyskana w jednym mieście według założeń ISRD-3 powinna mieć co najmniej 300 uczniów na danym stopniu kształcenia, co dawało co najmniej 900 uczniów na miasto. Ustalając próbę badawczą z Polski uwzględniono czas przeprowadzania badania i wskaźnik zwrotności ankiet na poziomie 40%. Próba badawcza dla dwóch miast wyniosła 4572 uczniów, co stanowiło około 0,5% populacji uczniów tych szkół. W konsekwencji zakładanej absencji uczniów w ostatnim tygodniu zajęć szkolnych przed wakacjami (przeprowadzanie ankiet podczas lekcji w tym okresie nie koliduje z realizacją programu szkolnego), w wypełnianiu ankiet uczestniczyło ponad 1000 uczniów z każdego miasta. Ze względu na wielkość populacji badawczej ustalono maksymalny błąd na poziomie 5,8%, przy współczynniku ufności 0,95. Wskaźnik ankiet kwalifikujących się do badania w stosunku do wylosowanej próby uczniów wynosił średnio dla obu miast 46,0%.

Wielkość i strukturę badanych uczniów ze względu na miejsce szkoły, do której uczęszczają prezentuje tabela 11.

Tabela 11. Wielkość i struktura próby badawczej według miasta

Miasto	Liczba	%
Białystok	1033	47,4
Rzeszów	1146	52,6
Razem	2179	100,0

Źródło: opracowanie własne

W badaniach uczestniczyło 52,6% uczniów z Rzeszowa i 47,4% z Białegostoku, a zatem populacje badane były porównywalne. Do dyrektorów szkół podstawowych i szkół gimnazjalnych w Białymstoku i w Rzeszowie zwrócono się z prośbą o udostępnienie uczniom z wylosowanych klas kwestionariusza on-line w celu zakreszania odpowiedzi zawartych w kafeterii do poszczególnych pytań. W piśmie poinformowano, że organizatorzy badań gwarantują całkowitą anonimowość respondentom oraz szkołom, a opracowane statystycznie wyniki badań będą dostępne dla dyrekcji szkół i mogą posłużyć jako diagnoza postaw i zachowań młodzieży szkolnej. W odrębnym piśmie podano szczegóły techniczne i adres internetowy, pod którym uczniowie zebrani przez nauczyciela w salach komputerowych udzielali odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu. Czas przeznaczony do wypełnienia ankiety nie przekraczał jednej godziny lekcyjnej. Przesłano drogą e-mailową instrukcję do procedury realizacji ankiet i harmonogram wyznaczający terminy przeprowadzenia ankiet wśród uczniów.

W technice ankietowej jako narzędzie badawcze zastosowano kwestionariusz ankiety dla uczniów, realizowany w wersji on-line, składający się z 67 pytań. Po zakończeniu badań dokonano dostosowania zebranych za pomocą narzędzia badawczego danych do wprowadzenia w program statystyczny Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), a następnie przeprowadzono w nim obliczenia statystyczne danych z ankiet.

W celu oceny, czy różnice pomiędzy porównywanymi zmiennymi są znamienne statystycznie, zastosowano odpowiedni test statystyczny niezależności chi-kwadrat, ponieważ porównywane cechy mierzone były na skali nominalnej. W tabelach oznaczono symbolami korelacje istotne statystycznie ($p < 0,05$). Najsilniejszym korelacjom (p bliskie 0,000) nadano symbol „***” (bardzo wysoko istotna statystycznie zależność), korelacjom najslabszym (p bliskie 0,05) symbol „*” (statystycznie istotna zależność), a korelacjom na poziomie średnim symbol „**” (wysoko istotna zależność) (Hydzik, Sobolewski, 2007: s. 89).

WNIOSKI

Z przeprowadzonych badań wynika, że czynnik wyznaniowy wywierał bardzo duży wpływ na zachowania respondentów z reprezentatywnej próby uczniów szkół ostatnich klas szkół podstawowych oraz pierwszych i drugich szkół gimnazjalnych, w wybranych dwóch dużych miastach w Polsce. Badani nieletni, określający się jako katolicy i prawosławni, dużo rzadziej niż wyznający inne religie i niewierzący dopuszczali się zachowań dysfunkcyjnych. Im mniejsze znaczenie religijności w życiu codziennym respondentów, tym większa była ich skłonność do zachowań dysfunkcyjnych. Bardziej religijni deklarowali większą odwagę do przyznania się, gdyby ulegli narkomanii. Respondenci deklarujący się jako niewierzący, częściej od osób wierzących wchodzili w relacje z osobami z dysfunkcyjnych środowisk. Badani nieletni, dla których religia nie odgrywa istotnej roli w ich życiu mieli częstszy kontakt z policją niż ich bardziej religijni rówieśnicy. Siła tych korelacji jest wysoka w porównaniu z innymi badanymi czynnikami mającymi związek z wyróżnionymi w projekcie ISRD-3 zachowaniami dysfunkcyjnymi nieletnich.

W postawionej hipotezie założono, że wyznawanie religii i duże jej znaczenie w życiu codziennym nieletnich ma związki ze zmniejszaniem przejawów ich demoralizacji. Hipoteza została potwierdzona w silnym stopniu w odniesieniu do oddziaływania wyznawania religii na zmniejszenie przejawów demoralizacji nieletnich. Wyznawanie religii katolickiej i prawosławnej oraz duże jej oddziaływanie na życie codzienne nieletnich ma bardzo silne związki ze zmniejszaniem przejawów ich demoralizacji. W badanej populacji uczniów szkół podstawowych i gimnazjalnych przestrzeganie norm religijnych powodowało w mniejszym stopniu uleganie zachowaniom dysfunkcyjnym. Zbadane związki religijności uczniów z mniejszą ich podatnością na uleganie demoralizacji świadczą o pozytywnym oddziaływaniu wiary na życie społeczne.

Człowiek obojętny wobec wiary jest nieczuły na krzywdę innych, cechuje go postawa egoizmu i znieczulicy, a nadużywając szykan i niechęci stwarza problemy społeczne. Jeśli indyferentyzm religijny całkowicie spowodowałby brak wywierania wpływu religii na społeczeństwo, to przejście przez państwo odpowiedzialności za publiczną moralność, przestępczość i nietolerancję za pomocą kar i egzekwowania prawa, jest skazane na niepowodzenie, jako że moralność, uczciwość i szacunek dla samego siebie nie jest nieodłącznym elementem jednostki i nie może być jej narzucony (Strzybińska, 2016: s. 17-37).

Jednak według badań socjologów religii w społeczeństwie ponowoczesnym dominują postawy wolności, indywidualizmu, samostanowienia i odpowiedzialności za projektowanie własnego życia zgodnie z dążeniem do poczucia szczęścia, samorealizacji i ideału dobra moralnego (Mielicka-Pawłowska, 2017: s. 281-306). Obserwowane w coraz większym wymiarze pogłębiające się rozchodzenie religijności i moralności w świadomości Polaków można interpretować jako przejaw relatywizmu moralnego i sekularyzacji świadomości religijnej i moralnej. Od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku do końca pierwszej dekady XXI wieku oba trendy nie ulegały zamianom,

dopiero od 2009 roku uległy przyspieszeniu (Mariański, 2014: s. 268-270). Trendy te nie zaprzeczają jednak oddziaływaniu norm wynikających wiary religijnej na zachowania społeczne wiernych, co objawia się w procesach resekularyzacji.

BIBLIOGRAFIA

1. Baniak J. (2015), Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
2. Babbie E. (2008), Podstawy badań społecznych, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
3. Hydzik P., Sobolewski M. (2007), Komputerowa analiza danych społeczno-gospodarczych, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów.
4. Jasińska-Kania A. (2008), Wartości i normy moralne a procesy przemian w Polsce i w Europie, w: Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie, red. J. Mariański, L. Smyczek, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 15-34.
5. Kojder A. (1999), Norma społeczna, w: Encyklopedia socjologii, t. 2, red. W. Kwaśniewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 336-346.
6. Leśniak-Moczuk A. D. (2022), Przejawy demoralizacji nieletnich. Analiza prawno-kryminologiczna, Wydawca Bonum Humanum, Józefów.
7. Leśniak-Moczuk K. (2008), Przemiany wiejskich społeczności lokalnych w odniesieniu do miasta. Studium zmiany systemowej, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
8. Leśniak-Moczuk K. (2010), Społeczno-humanizacyjne funkcje parafii wiejskiej w okresie transformacji systemowej, w: W poszukiwaniu sensu. O religii, moralności i społeczeństwie, red. J. Baniak, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków, s. 328-342.
9. Mariański J. (2005), Kościół Katolicki w Polsce a życie społeczne. Studium socjologiczno-pastoralne, Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „GAUDIUM”, Lublin.
10. Mariański J. (2011), Przemiany moralności polskich maturzystów w latach 1994-2009. Studium socjologiczne, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
11. Mariański J. (2014), Kontrowersje wokół relacji religii i moralności. Tożsamość czy rozbieżności? Studium socjologiczne, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
12. Mariański J. (2016), Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
13. Mariański J. (2019a), Europa bez Boga? Między sekularyzacją i desekularyzacją w społeczeństwie post-sekularnym, w: Janusz Mariański Doctorus Honoris Causa Universitatis Silesiensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 103-127.
14. Mariański J. (2019b), Maturzyści puławscy w latach 1994-2016. Szkic do portretu młodych Polaków, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa.
15. Mielicka-Pawłowska H. (2017), Duchowość ponowoczesna. Studium z zakresu socjologii jakościowej, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
16. Pawluczuk W. (2000), Religia, w: Encyklopedia socjologii, t. 3, red. W. Kwaśniewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 288-294.
17. Sroczyńska M. (2010), Młodzież wobec rytuałów religijnych: konteksty tożsamościowe, w: W poszukiwaniu sensu. O religii, moralności i społeczeństwie, red. J. Baniak, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków, s. 114-126.
18. Strzybińska K. (2016), Religia i bezpieczeństwo społeczne, „Horyzonty Bezpieczeństwa”, nr 5, s. 17-37.
19. Styk J. (1995), Światopogląd i religijna tożsamość społeczno-kulturowa mieszkańców wsi, w: Socjologia wsi i rolnictwa, red. J. Turowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, s. 217-231.
20. Świda-Ziemba H. (2002), Permisywizm moralny a postawy polskiej młodzieży, w: Kondycja moralna społeczeństwa polskiego, red. J. Mariański, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 435-452.

21. Walczak-Duraj D. (2010), Zmiany w systemach wartości i norm moralnych młodzieży polskiej w perspektywie badawczej Janusza Mariańskiego, w: *Między socjologią a teologią. Pola zainteresowań i badań naukowych Janusza Mariańskiego*, red. J. Baniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań, s. 117-137.
22. Zaręba S. H. (2010), Środowisko rodzinne a religijność polskiej młodzieży katolickiej. Prognoza zjawiska, w: *W poszukiwaniu sensu. O religii, moralności i społeczeństwie*, red. J. Baniak, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków, s. 127-146.
23. Zdybicka Z. (1988), *Religia i religioznawstwo*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
24. Zemło M. (2019), *Młodzież na rozstajach. Aksjonormatywne orientacje uczniów szkół ponadpodstawowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.